

Alternace jako nástroj modelování^[*]

Ondřej Šefčík

Úkol fonologie je definován Trubeckým jako studium takových rozdílů mezi zvuky, které rozlišují význam v jazyce, a způsobu, jakým jsou tyto rozlišující příznaky usouvztažněny k sobě. Fonologie dle Trubeckého musí užívat stejné metody jako při studiu gramatického systému jazyka.

Fonologie je proto studium zvuků vzhledem k jazyku. Označující jazykového systému obsahuje komponenty, jejichž funkcí je odlišovat se jeden od druhého (Trubetzkoy 1939: 14-15).

Fonologie se tedy zabývá označujícím znaku, tak jak je popsáno de Saussurem. Důraz je na obou částech předmětu i atributu na něm závislém předešlé věty, protože fonologie zkoumá jenom takové zvukové komponenty, které odlišují znaky od sebe (tj. odlišují od sebe jednotlivá označovaná).

Klíčovou otázkou ale je, jaké fonetické prostředky vlastně realizují fonologické uspořádání, protože Trubeckoj sám si uvědomoval, že v mluvním řetězci existuje spousta fonetického „balastu“, který není fonologicky relevantní (srov. Trubetzkoy 1939: 14).

Co je tedy předmětem fonologických studií?

Je to analytické vymezení nejmenších formálních komponentů a jejich přiřazení k invariantům, jinými slovy popsání **rejstříku** i **funkcí** mezi komponenty jazykové formy.

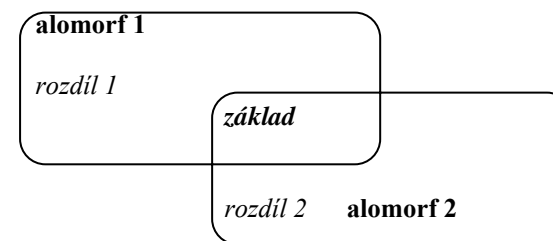
Trváme na tom, že jazyk musí být popisován pouze samostatně, skrze sebe samého, nikoliv pomocí vnějších soudů, úsudků a předsudků, přejatých z jiných disciplín či světónáborů. To se týká i fonologie, která je jazykovědnou disciplínou a vztahují se na ni proto stejné principy jako na ostatní jazykovědné disciplíny. Fonologie musí hledat a nacházet prvky formy, které tvoří a uspořádávají jazyk a tyto prvky popsat.

Otázkou přirozeně zůstává, které prvky a uspořádání jsou v tom kterém jazyce fonologicky relevantní a které nikoliv.

Domníváme se, že rozhodně musíme vycházet z popisu formy a procesů, které na formě probíhají. Takovými procesy jsou alternace. Alternace totiž jsou naplněny opozicemi – těžko asi najít lepší doklad na formální opozici než funkcí zatíženou alternací mezi fonémy. Je-li nějaký vztah zatížený alternací, je-li evidentně více „namáhaný“ než opozice alternací nezatížená.

Předpokládáme proto, že na nejhlubší rovině analýzy se formální vztahy mezi fonémy nejvýrazněji realizují alternacemi, a to pravidelnými alternacemi syntagmatickými i paradigmatickými.

Co se týče samotného mechanismu alternací, představme si pro názornost dva alomorfy jednoho morfému, které se od sebe odlišují jedním komponentem (mohou i více, ale pro názornost stačí příklad s odlišným komponentem v každém z alomorfů). Tyto alomorfy mají komponenty společné, které tvoří **základ** tohoto morfému, a mají přirozeně i komponenty odlišné, tj. ony komponenty, které se podílejí na alternaci.



Pomíjme tedy alternace typu volné varianty, které jsou individuální a příležitostné, zaměřujeme se na popis alternací, které jsou podmíněny syntagmaticky (relace) nebo paradigmaticky (korelace). Jen skrze tyto relace a korelace (na tomto místě těchto termínů užíváme v Hjelmslevově, nikoliv v Trubeckého smyslu) je foném vymezen k fonémům ostatním a jen tyto relace a korelace nám mohou osvětlit pozici fonému v systému. Každá syntagmatická relace je ostatně realizací nějaké paradigmatické korelace. Paradigmatické funkce jsou tím, co konstituují fonologický systém, jsou prostředkem uspořádání, které má daný foném k ostatním fonémům (a k nule) a hierarchizují fonémy ve třídách. Toto uspořádání ve třídách a opozicích paradigmatických se projevuje v pravidelných syntagmatických (fonotaktických) a paradigmatických (morfonologických) alternacích. Konstitutivní funkce, které k sobě fonémy (a jejich třídy) mají, jsou poznatelné a popsitelné pouze na základě odhalení **formálních** funkcí, které k sobě jednotlivé fonologické komponenty mají. Veškerý fonologický popis vychází proto z popisu formy a k němu se vrací, fonologie je tedy **formální disciplínou**.

Už Trubeckoj sám si do značné míry uvědomoval význam fonologických paradigmatických alternací (ostatně on sám vytvořil termín **morfonologie** i vymezil jeho obsah – viz Trubetzkoy 1939: 160-163) a fonologickým syntagmatickým alternacím

[*] Previously published as Šefčík, Ondřej. 2005 “Alternace jako nástroj modelování”. *Jazyky v kontaktu/jazyky v konfliktu a evropský jazykový prostor* (eds. Petr Pořízka & Vladimír Polách), pp. 280-285. Olomouc: Universita Palackého. Reproduced with permission. [Editor’s note]

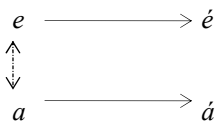
věnoval v *Grundzüge* rozsáhlý prostor (kapitola VI. *Die Phonemverbindungen* 1939: 218-229).

Navrhujeme proto rozvést nyní tradiční koncepci opozic o opozice **alternační**, tj. takové opozice, které jsou realizovány alternacemi. U těchto opozic je třeba rozlišit dva druhy – opozice **syntagmaticky alternační** a opozice **paradigmaticky alternační**.

Obě alternace vycházejí ze stejného principu. Alternující alomorfy mají stejný základ (tj. ty komponenty, které nealternují) a nestejně rozdíly (tj. komponenty, které alternují). Tyto alternující komponenty mají k sobě různé opozice (takže tyto opozice uzavírají). Rozdíl paradigmatické alternace označme zavedeným termínem *archifoném*, rozdíl syntagmatické alternace jiným zavedeným termínem *morfoném*. Předpokládáme, že kolem těchto alternačních opozic je vystaven fonologický systém, tj. fonémy alternující spolu v archifonému či morfonému jsou spolu spjaty alternační opozicí, která vymezuje fonémy na alternaci účastní od fonémů na alternaci neúčastných.

Takové faktické opozice, které nejsou realizovány alternacemi (a nejsou složeny z alternačních opozic), označíme jako **parazitické**. Parazitická opozice je tedy taková opozice, která je případně analogická opozici alternační a sama alternací není realizována. (Že existují i analogické opozice alternační, které jsou realizovány alternací a nejsou proto parazitické, není asi třeba zvlášť zdůrazňovat, byť to zde pro formu činíme).

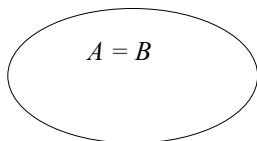
Opozice existují složené a nesložené. Složené jsou (jak název napovídá) složeny z opozic nesložených (základních). Tak v případě alternace *vléci ~ vlak* musíme mít na paměti, že se jedná vlastně o složenou alternaci *vléci ~ vleču ~ vlak ~ vláčet*, která by se dala graficky znázornit takto:



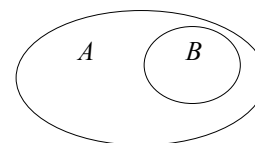
Vztah mezi /á/ a /é/ je proto pouze parazitický.

Co se týče základních (nesložených) opozic mezi jednotlivými typy, pak můžeme jistě rozeznat čtyři podtypy:

Prvním je opozice nulová, tj. taková, která má nulový rozdíl a základy jsou shodné, každý z členů opozice je roven základu opozice. Tato opozice není příliš zajímavá a běžně není za opozici ani pokládána (Marcus 1969: 18, 22). Pokud mezi dvěma komponenty najdeme nulovou opozici, mluvíme potom o dvou alofónech jednoho fonému. Typickým příkladem v češtině jsou alofony [n] a [ŋ] fonému /n/, které syntagmaticky alternují podle lokace následujícího komponentu.



Druhým podtypem je opozice privativní, kdy jedna z množin je celé obsažena v množině druhé, takže je shodná se základem. Rozdíl je nenulový. (Marcus 1969: 17, 22).



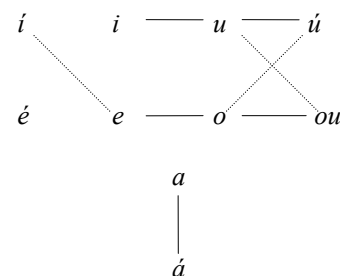
Tuto opozici nacházíme v češtině například mezi krátkými a dlouhými vokály, které alternují paradigmaticky. Alternace kvantity je zvláštní tím, že zatímco /a/ alternuje pouze s /á/, vokály středové a vysoké alternují s dlouhými protějšky (/o/ s /ou/) a často i s dlouhými vokály jiné než své výšky. Uveďme si několik příkladů tohoto typu alternací, které v češtině můžeme nalézt:

Prefigovaná slovesa vs. substantiva:

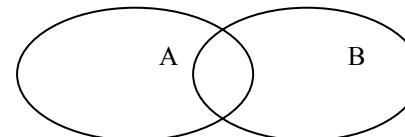
naměřit ~ náměř *vyměřit ~ výměř* *uměřit ~ úměra* (*proměřit ~ průměr*)
zapálit ~ zápal *vypálit ~ výpalné* *upálit ~ úpal* (*pronikat ~ průnik*)

Deminutiva:

dar ~ dárek, *list ~ lístek*, *kámen ~ kamínek*, *kruh ~ kroužek*, *černoč ~ černoušek* atd.

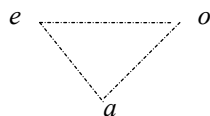


O opozici ekvipolentní platí, že má nenulový základ a ani jedna z množin není podmnožinou druhé. Pro tento typ opozic platí, že základ opozice i rozdílové množiny jsou neprázdné (Marcus 1969: 20- 22).

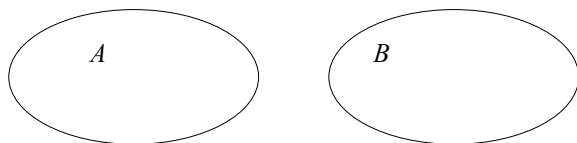


Tento typ alternací je typický pro vztahy mezi krátkými (ale nikoliv dlouhými!) vokály středovými a nízkými, můžeme si tuto alternaci označit jako alternaci kvalitativní:

/a/ ~ /o/: hřabat ~ hřob, plavat ~ plovák
 /a/ ~ /e/: posedět ~ posadit, pamatovat ~ paměť
 /o/ ~ /e/: ležet ~ položit, teče ~ tok



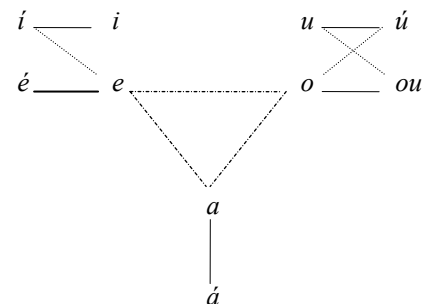
Posledním typem jsou opozice disjunktní, které nemají společný základ. Tato opozice se vyznačuje tou vlastností, že rozdílové množiny jsou neprázdné, ovšem základ opozice je prázdný (Marcus 1969: 21-22).



Tato opozice je dle našeho názoru v principu nealternační, nemá společný základ. Vyhovují jí ale dobře různé konfrontace, jako jsou výše zmíněné diftongy *au*, *eu* (a třeba i další v přejímkách) a /ó/. Tento vokál v žádném případě nemá alternaci s /o/, ačkoliv je nepochybným fonémem (typické příklady *soli* × *sóly*, *do domu* × *do dómu*). Tyto vztahy nejsou korelacemi v Trubeckého smyslu tohoto slova. Jsou v pouhé disjunktním vztahu, pro který výtečně vyhovuje Vachkem zavedený termín konfrontace (Vachek 1968: 35). Totéž platí pro již několikrát zmíněné diftongy, vyskytující se pouze ve slovech pocíťovaných jako cizí (a tedy příznakové), zatímco /ou/ se vyskytuje jak v slovech cizích, tak domácích, navíc má korelaci (vyjádřenou kvantitativní alternací) s /o/ (a navíc i s /u/).

Vidíme, že se naše terminologie poněkud liší od tradiční terminologie teorie fonologických opozic, jak ji definoval Trubeckoj. Zavádíme opozice disjunktní a nezavádíme opozice graduální, které ostatně Trubeckoj zavedl jenom proto, aby popsal vztahy ve vokalickém subsystému. Například český vokalický subsystém je popsateľný bez užití (metodologicky nevyhovujících našemu systému klasifikace dle rozdílu/základu) graduálních opozic (viz Šefčík 2003). Ty totiž neupotřebíme tehdy, když si uvědomíme, že český vokalický subsystém je uspořádan do několika podsystémů: kvalitativního trojúhelníku s ekvipolentní opozicí, o jehož roky se opírají tři kvantitativní subsystémy. Pozoruhodným rysem češtiny je to, že neexistuje korelace třídy krátkých vokálů ke třídě vokálů dlouhých, jak to předpokládají dosavadní popisy, ani neexistuje alternací naplněná opozice mezi /i/ a /u/ propořční opozicí /e/ – /o/, rovněž dosud běžně předpokládané.

Pro zajímavost (a jako podporu našeho tvrzení z předchozího odstavce) předkládáme výslednou tabulku alternačních opozic českých vokalických fonémů kvalitativních i kvantitativních (více viz Šefčík 2003), vyloučili jsme opozice složené:



Tímto proto tuto chvíli uzavřeme náš stručný výklad o možnostech popisu alternací pro popsání fonologického systému. Věříme, že se nám podařilo ilustrovat možnosti (a doufejme, že i přednosti) metody modelování fonologického systému na základě popisu fonologických alternací. Námí uvedený příklad vokalického subsystému češtiny snad předvedl, že mechanické uplatňování fonetických poznatků tak, jak to předváděly dosavadní přístupy, není adekvátní fonologickou metodou, neboť nedokáže vystihnout **funkce**, které k sobě fonémy mají. A úkolem lingvistiky je spíše než cokoli jiného zkoumat funkce (a realizace těchto funkcí). A tomu se musí podřídit i fonologie, která je lingvistickou disciplínou.

LITERATURA:

- AKAMATSU, T.: *The theory of neutralization and the archiphoneme in functional phonology*. Amsterdam 1988.
 CANTINEAU, J.: Les oppositions significatives. *Cahiers Ferdinand de Saussure* 10, 1952, s. 11-40.
 CANTINEAU, J.: Le classement logique des oppositions. *Word* 11/1, 1955, s. 1-9.
 DOKULIL, M.: *Tvoření slov I*. Praha 1962.
 DOKULIL, M.: Základní pojmy morfonologie a morfemiky. *Mluvnice češtiny I*. Praha 1989, s. 175-182.
 HJELMSLEV, L. (1972): *O základech teorie jazyka*. Praha 1972.
 HORÁLEK, K.: Fonologie. *Mluvnice češtiny I*. Praha 1989, s. 107-174.
 JAKOBSON, R.: Remarques sur l'évolution phonologique du russe comparée à celle des autres langues slaves. *Roman Jakobson Selected Writings I.*, s. 7-116, Berlin – New York 2002.
 KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (eds): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1995.

- KOŘÍNEK, M. – ERHART, A.: *Úvod do fonologie*. Praha 2000.
- KRČMOVÁ, M.: *Fonetika a fonologie. Zvuková stavba současné češtiny* (skriptum). Brno 1992.
- KRČMOVÁ, M. (1995): Fonetika a fonologie. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Rusínová, Z. (eds.) (1995), s. 21-64
- KUČERA, H.: *The phonology of Czech*. The Hague 1961.
- LASS, R.: *Phonology*. Cambridge 1998.
- MATHESIUS, V.: *Čeština a obecný jazykozpyt*. Praha 1947.
- MARCUS, S.: *Algebraické modely v lingvistice*. Praha 1969.
- PALKOVÁ, Z.: *Fonetika a fonologie češtiny*. Praha 1997.
- ŠEFČÍK, O.: Popis alternací jako prostředek modelace vokálního subsystému češtiny. *SPFFBU*, A 51, 2003, s. 99-111.
- REVZIN, I. I.: *Models of language*. London 1966.
- TRUBETZKOY, N. S.: *Grundzüge der Phonologie*. Prague 1939.
- VACHEK, J.: *Dynamika fonologického systému současné spisovné češtiny*. Praha 1968.